

Jevreja i komunistu. U ovoj grupi bilo je muškaraca, žena i djece. Neke sarajevske srpske porodice koje su znale za ovu deportaciju pratile su svoje bliske do željezničke stanice i uspijevale krijući da zatvorenicima dobace nešto vode, hrane, odjeće i obuće. Kasno uveče transport je krenuo dalje ka Slavskom Brodu. Opet novi zatvorenici u Zenici, Zavidovićima, Doboju i drugim usputnim stanicama. Broj zatvorenika je bio veliki i niko vjerovatno nije znao niti približan broj, jer su na ponekim stanicama uz psovku i rana maltretiranja izvlačili zatvorenike iz transporta i odvodili ih u nepoznatom pravcu.

Ustaško-frankovački cinizam ogledao se na svakom koraku. Štampa, radio i film bili su puni hvale o „najustaškijoj“ Hrvatskoj. Zločin je izravnavan sa vrlinom. Sve te „vrline“ sprovode se sistematski i ne samo nad srpskim i jevrejskim stanovništvom, već i nad naprednim muslimanskim i hrvatskim življem, a nad komunistima posebno.

Ustaša fra Kožul na svakom mjestu je isticao i opravdavao ustaški teror i ubijanje. Tako je i pred biskupom Čulom, fra Kožul 10. oktobra 1944. godine prilikom jedne vjerske svečanosti u hercegovačkom selu Klobuk, srez Ljubuški, za vrijeme ručka na kome je bilo prisutno 10 fratara i biskup iz Mostara, odobravao ustaška zvjerstva i nad hrvatskim življem toga kraja. Radilo se o ljudima pripadnicima NOP-a.

Transport zatvorenika 4. avgusta stigao je u Caprag i tu je razdvojen u više grupa. Stolačkoj grupi i još nekim grupama rekli su da će ih vratiti kućama. Sve pohapšene istjerali su na otvoren prostor i počeli polivati šmrkovima sa hladnom vodom i na taj način su se uveseljavali. Među uhapšenima odmah se stvorila sumnja, kako da se vrate kućama kada je sve opljačkano, a neke kuće odmah poslije hapšenja već zaposjednute. Mokre, gladne i promrzle uz batine i psovku ugarali su u vagone i transport je vraćen nazad, krenuo je ka Novoj Gradiški. Transportom se pronijela vijest da ih tjeraju u već formirani logor „Stara Gradiška“. Da bi zavarali uhapšene i osoblje na željeznici, transport su po nekoliko puta razdvajali i prebacivali na sporedne kolosjake, pa opet spajali. O bjekstvu iz transporta nije moglo biti govora. Bio je dobro obezbijeđen i čuvan. Na ponekim stanicama kroz odškrinuta vagona vrata uhapšenima su ubacivali malo buđavog hleba i neke prljave mlake vode koja je trebalo da bude čorba.

Na ovom neznanom putu, prebacivanja sa jednog na drugi kolosijek, kretanja voza od jedne stanice do druge, transport stiže u Zagreb. Transport je bio na nekom dalekom i sporednom kolosijeku. Po pristizanju transporta u Zagreb, jedna grupa željezničara pokušala je da se približi ovom transportu. Ustaše su primijetile kretanje željezničara oko transporta, zbog čega je nastala galama i pucnjava. Transport je hitno krenuo ka Gospiću. Kasnije su uhapšene saznale da su željezničari uspjeli da u neke vagone ubace nešto hrane, a i da je partijska organizacija pokušala da nekolicinu zatvorenika spasi.

Na putu iz Zagreba ka Gospiću nastala je velika tuča i šikaniranje zatvorenika, premetačina, otmamanje još sakrivenih stvari i nakita. Zatvorenici su u Gospiću smješteni u logor koji je već ranije bio organizovan. Logor je bio obična ledina ograđena žicom, postavljenim osmatračnicama i stražarskim mjestima.

U logoru Gospić našli su mnogo zatvorenika, logor je bio razmješten na široj teritoriji Gospića i bilo ih je nekoliko. U ovom logoru zatekli su veće grupe zatvorenika uglavnom iz Zagreba i Sarajeva. Stolačka grupa zatv-

orenica bila je na okupu, a tako su prema logorskom režimu bile na okupu i ostale grupe u logoru. Poslije nekoliko dana grupu stolačkih žena potrpali su u kamione i povelili ka Karlobagu i otoku Pagu. Ustaškom orgijanju nije bilo kraja. Radi ličnog zadovoljstva, bez razloga ubili su Anđu Čapin iz Stoca, a neke druge uhapšene tukli. Na putu ka Karlobagu u ovom transportu pokvario se jedan kamion na Oštarijama, drugi kamioni produžili su ka Karlobagu. Na putu ka Karlobagu svi zatvorenici su pobijeni i bačeni u jame Velebita. Zatvorenice i djeca iz pokvarenog kamiona vrećeni su pješke u Gospić. Negdje oko 20. avgusta ustaše ponovo utpravaju grupu stolačkih žena i djece i vraćaju ih ka Zagrebu. Na putu ustaše nastoje da poniženje ovih zatvorenica dovedu do kraja, te u Karlobagu organizuju „ustašku mladež“ i manje grupe građana da napadnu transport, prije te, pljuju, gađaju kamenicama i paradizom.

U Jastrebarskom transport se zaustavlja, logor je opet na ledini, a oko njega stražarske kule i bodljikava žica. U ovom logoru bilo je dosta zatvorenih komunistu iz Zagreba. Zbog vrlo loših uslova logorskog života šire se infektivne bolesti, dizenterija, šuga, a bilo je sumnje i na tifus. Nikakve medicinske njege nije bilo. Ustaše su revnosne bile samo u prijetnjama, teroru i ubistvima. Uhapšene su se pitale dokle i koliko ova patnja može da traje. Ipak, i u logoru život je tražio svoje i borbu za opstanak. Trebalo se i u ovim uslovima organizovati i živjeti. U logoru, s obzirom da je bilo dosta komunistu osjećala se organizacija i red među zatvorenicima. Stolačka grupa i još neke grupe u ovom logoru ostale su oko 7 dana, a potom je uslijedio hitan transport u logor Kruščica kod Travnika, gdje ova grupa stiže 4. septembra. Logor je opet gola ledina sa nekoliko baraka. Takođe i u ovom logoru zatekli su veću grupu Jevreja, Srba i komunistu iz Sarajeva. Ranka Kurilić i Ljubica Knežević sjećaju se da je u logoru postojala, ukoliko se može reći, neka organizacija među logorašima. Koliko neke zatvorenice mogu da se sjetu, tu organizaciju vodila je Hana Ozmo, poznata kao komunistkinja iz Sarajeva. Hana je bila stabilna ličnost, svojom vedrinom hrabrila je sve u logoru. Osnovna su bila pitanja organizacije života, ishrane i ostalog da bi se preživjela logorska galgota. Hana je u baraci u kojoj je bila smještena ova grupa često pokazivala crvenu maramu, jedini simbol koji je uspjela prokrijumčariti u logor. Ova crvena marama bila je njihovo nadahnuće za slobodu kojoj su se i u ovako teškim i pogibeljnim uslovima života nadali. Hana je pričala da ta marama njoj predstavlja simbol pripadnosti Komunističkoj partiji. Ona je bila puna vjere i nepokolebljiva u svome entuzijazmu. Bila je ubijede. da da sva ova golgota neće dugo trajati, da će dočekati slobodu. Haninom entuzijazmu nikad nije bilo kraja, ona je u logoru napisala jednu pjesmu koju su one potajno pjevušile. Tekst te pjesme pisan u tim logorskim strahotama, sačuvala je Ranka Kurilić, Hanina dobra drugarica u logoru. Tekst pjesme mnogo liči na pjesmu logoraša objavljen u romanu „Na zapadu ništa novo“. Roman je u Jugoslaviji bio objavljen pred rat 1940. godine. Hanina pjesma nosi naziv „Naša golgota“, a tekt glasi:

Poslali su nas u Kruščicu

U pustoš bola i jada

U nama je bila nada

Da domu doćićemo mi...

Pjesma ima četiri strofe i jasno kazuje kakav je bio život zatvorenika. Ranka Kuri-

Izdavač
**OPŠTINSKI ODBOR SAVEZA BORACA
NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA STOLAC**

Za izdavača: Jovo Bjelica,

Redakcioni odbor
Meho DIZDAR, predsjednik
Ragib HRLE, predsjedj. OO SUBNOR-a Stolac
Marko Bošković, predsjedj. OK SSRN Stolac

Dušan GRK
Danilo KOMENOVIC
Miroslav KUNDAČINA

Meho ŽUJO
Jovo BJELICA
Ivo RAGUŽ
Milenko NADAŽDIN
Vide PAPAC

Recenzenti

Rudolf KRALJEVIĆ
Fahrudin RIZVANBEGOVIĆ

Urednici:

Miroslav KUNDAČINA, glavni urednik
Mehmed DIZDAR, odgovorni urednik

Fotografija na omotu:
Spomenik poginulih boraca u Stocu

Izdavačka priprema
SVJETLOST
OOOR Izdavačka delatnost
Sarajevo P. Preradovića 3

Redaktor i lektor
Sead TRHULJ

Korektor
Dobrila ŽIVANOV

Štampa i povez
GRO Kultura OOUR
Radiša Timotić Beograd
Đure Jakšića 9.

*Knjiga je štampana u saradnji sa Republičkim odborom saveza boraca
narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine*

SJEČANJA BORACA STOLAČKOG KRAJA

SUBNOR
STOLAC